

Klasse en klassebewustzijn

Concepten en paradigma's bij klassieke marxisten

Dirk Kruijt en Menno Vellinga

In dit artikel zal nader worden ingegaan op twee sleutelconcepten in de Marxistische traditie: 'klasse' en 'klassebewustzijn'. Beide met elkaar verwante concepten zijn door de klassieke marxisten (Marx, Engels, Lenin) nooit analytisch gespecificeerd. Dit en een niet altijd consistent gebruikt analyseniveau heeft bijgedragen tot een zekere verwarring bij later theoretisch en empirisch gebruik.

Het concept 'klasse'

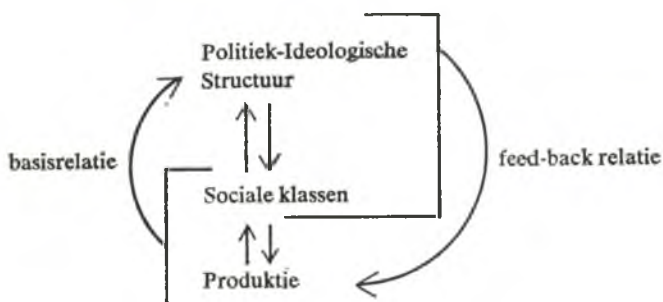
De bedoeling van de wetenschappelijke analyse van de marxistische klassieken is geweest, een algemeen kader te formuleren voor de interpretatie van de grote maatschappelijke verandering. Zij hebben daartoe een globaal analysemodel ontworpen, waarvan de basisdynamiek in een aantal eenvoudige tendentieuitspraken wordt beschreven.¹

De economische orde ('onderbouw'), uiteindelijk bepaald door het samenspel van technische arbeidsverdeling en de bezits- en controleverhoudingen over de produktiemiddelen is 'in uiterste instantie' bepalend voor veranderingsprocessen, welke zich in de politieke orde en de waardensfeer ('bovenbouw' voltrekken. In deze 'bovenbouw' echter, eenmaal geconsolideerd, gaan zich zelfstandige instituties ontwikkelen (militaire, bureaucratische, legale, religieuze) welke weer 'relatief autonome' feed-back relaties hebben ten opzichte van de onderbouw.

De mechanismen binnen dit globale model beschreven zijn bekend geworden als: de 'dialectische relatie tussen onder- en bovenbouw', de 'tese van de uiteindelijk bepaling door de onderbouw' en de tese van de 'relatieve autonomie van de bovenbouw'.²

In het onderstaande relatiemodel tussen boven- en onderbouw moet het concept 'sociale klassen' worden ingevoegd. Sociale klassen en in het algemeen de sociale orde, zijn als historische categorie het resultaat van exploitatieprocessen in de economische orde; ze staan in een osmorelating tot de politieke-ideologische orde.

Figuur 1: Bovenbouw- en onderbouwrelaties in het werk van Marx en Engels

Het concept 'sociale klasse' wordt als analysecategorie door de klassieke auteurs op verschillende wijze gebruikt. Ondanks de belangrijke rol welke dit concept speelt bij de analyse van maatschappelijke veranderingsprocessen hebben Marx en Engels het nooit systematisch-theoretisch aan de orde gesteld. De conceptuele inhoud moet dan ook worden gereconstrueerd uit een aantal theoretische en empirische studies.

Het meest bekende en meest abstracte model van een klassenmaatschappij dat Marx en Engels hebben gebruikt is dat van twee klassen welke zich in een wederzijds antagonistische verhouding bevinden. Het antagonisme in de verhouding valt terug te voeren op de ongelijke eigendoms- en controlerelatie ten opzichte van de produktiemiddelen. Deze ongelijkheid wordt door Marx verklaard uit de ontwikkeling van een sociale arbeidsverdeling met als kernproces een toenemende scheiding van kapitaal en arbeid en als resultaat een orde van ongelijke functies, gaandeweg onder institutionele controle. Deze orde functioneert via een proces van ongelijke verdeling van macht en economisch surplus: de 'bezittende' klasse eigent zich surplusarbeid toe van de 'bezitsloze' klasse (exploitatie) en de op basis van dit accumulatie- en toe-eigeningsproces 'dominante' klasse overheerst de 'gedomineerde' klasse om dit toe-eigeningsproces te kunnen continueren (macht). Binnen een bepaalde sociale constellatie zijn de beide klassen dan ook zowel complementair (d.w.z. deel uitmakend van hetzelfde exploitatiesysteem) als antagonistisch.

Ossowski (1958) heeft gewezen op het feit dat Marx en Engels in hun concrete studies het bipolaire klassemodel schijnen te verlaten en overgaan naar modellen waarin meer dan twee klassen voorkomen.³ Ossowski ziet dit verschijnsel als een inconsistentie die hij toeschrijft aan moeilijkheden bij de conceptuele operaties van Marx en Engels. Er vallen echter op basis van een studie van deze operaties andere argumenten aan te voeren om het gebruik van een bipolair klassenmodel systematisch te beperken. Marx en Engels gebruiken het klassenmodel in verschillende definieringen, afhankelijk van het nivo van abstractie waarop men zich beweegt, voor een typologie van problemen.⁴

De in het gebruikte model onderscheiden klassenstructuur wordt bepaald door een aantal aanvullende, van het basiscriterium (relatie tot de produktie-middelen) afgeleide criteria. Het gaat hier om zgn. secundaire criteria,⁵ waaronder stratificatiefactoren zoals inkomen, opleiding, beroep, prestige, levensstijl, en om plaatsing als maatschappelijke groepering in een belangenstructuur (belangen van kortere en langere termijn) waarbinnen weer allerlei coalities kunnen voorkomen. Een meer multipel en multidimensioneel klassenmodel wordt dan gebruikt naarmate de analysesituatie concreter en specifischer wordt. Het bipolaire model heeft hierbij primair een heuristische functie en is minder dienstig bij concreet-situationele analyse.

Dit gebruik van analyse-niveau's en daarbij te ontwerpen klassemodellen valt als volgt in een blokschema te systematiseren:

Figuur 2: de criteria bij gebruik van het klasseconcept

analyse-niveau:	doel van de analyse:	additioneel criterium:	voorbeelden:
produktiewijze	basistendenties van sociale verandering (b.v. feodale, kapitalistische, produktiewijze)	bewustwording macht	organisatie van bourgeoisie, proletariaat; heersende en gedomineerde klassen
fase	ontwikkeling binnen produktiewijze (b.v. monopoliekapitalisme, afhankelijke incorporatie in wereldeconomie)	macht stratificatie surplusdeling	internationale vs nationale bourgeoisie; arbeiders-aristocratie; middenklassen
conjunctuur	ontwikkeling binnen fase (b.v. Perù sedert 1968)	politieke (in principe zoveel criteria als men onderscheiden groeperingen met onderscheiden belangen kan aanbrengen)	coalities tussen mijn- en visindustrie arbeiders;

a — Het analyse-niveau van de *produktiewijze*. Het geanalyseerde maatschappijproces betreft hier de kwalitatieve verandering van de wijze van surplus-toe-eigening. Als klassemodel wordt het bipolaire, antagonistisch-complementaire model gebruikt. Belangrijkste criteria voor de basisrelaties zijn: exploitatie en beheersing.⁶

b — Het analyseniveau van *faseverandering* binnen een bepaalde produktiewijze. Het geanalyseerde maatschappijproces betreft de opkomst en consolidatie van *sectoren* van de klassenstructuur en hun relatie tot de meer specifieke vorm van surplustoeëigening en participatie in de politieke machtsstructuur. Het resulterende klassenmodel is meerledig. Marx zelf (1894) gaat bij de analyse van het Engelse industrieel kapitalisme over naar een drie-klassen model (industriële en rurale bourgeoisie, proletariaat), waarbij bovendien ruimte wordt gelaten aan residu-categorieën ('middenklassen'). Neomarxisten onder de zgn. dependenciateoretici, zoals Sunkel (1972), Dos Santos (1970, 1971), en Szentes (1976) volgen een dergelijke benadering bij het maken van een onderscheid tussen de 'internationale' en de 'lokale, consulaire' bourgeoisie, waarbij deze lokale bourgeoisie — evenals het proletariaat — in een aantal *sectoren* wordt verdeeld. Daarnaast wordt expliciet ruimte ingeruimd voor de 'middenklasse' die in de opkomst van politieke en militaire instituties haar maatschappelijke basis heeft gevonden.

c — Het analyseniveau van de (politieke) *conjunctuur* binnen een bepaalde fase. Marx en Engels gebruiken bij hun studies over politiek-conjuncturele situaties en sociale bewegingen (1850; 1852; resp. 1870) een klassenmodel waarin plaats wordt ingeruimd voor in principe elke belangenbehartigings-groepering die georganiseerd de politieke arena betreedt. Criteria zijn hier: stratificatiefactoren en korte-termijn economische en politieke belangen. Analysefocus is vooral het proces van coalitiefformatie en korte-termijn belangenstrijd. Hier gaat het om de meest concrete veranderingsprocessen waarbij bovengenoemde belangenbehartigingsgroeperingen pakten aangaan of elkaar bestrijden. De resulterende klassenstructuur is dan ook volledig en multidimensioneel en niet in eerste instantie antagonistisch. Voor die gevallen waar hier het gebruik van het concept 'klasse' verwarring zou kunnen wekken prefereren we de term 'sector' of 'groepering'.

Het zal nu duidelijk zijn dat het gebruik van verschillende analyseniveau's en aanvullende criteria bij de opstelling van het geprefereerde klassenmodel niet zozeer het resultaat is van theoretische inconsistentie als wel samenhangt met het bruikbaar maken voor de analyse van historisch-concrete situaties.

Het concept 'klassebewustzijn'

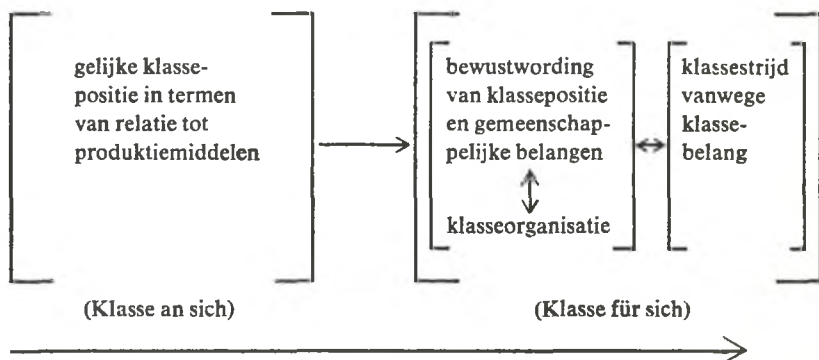
Bij de behandeling van het concept 'klasse' is in eerste instantie nadruk gelegd op de analyse van klassen als onderdeel van een klassenstructuur. Een tweede aspect geldt de bestudering van een klasse op zich, waarbij het in het bijzonder gaat om het zgn. formatieproces. Dit proces heeft een tweetal componenten:

a — de 'objectieve' component van klassevorming die betrekking heeft op de

wijzigingen in de produktiestructuur en de technische arbeidsverdeling die de basis vormen van waaruit zich bepaalde klassen of segmenten ontwikkelen, in korrelatie met een bepaalde vorm van exploitatie, accumulatie en macht. Dit proces betreft de vorming van een 'Klasse an sich'.

b – de 'subjectieve' component: de vorming van een 'Klasse für sich'. De concepten 'Klasse an sich' en 'Klasse für sich'⁷ fungeren als polen van een continuum dat het proces van klassevorming beschrijft. 'Klasse an sich' duidt op het resultaat van het objectieve vormingsproces, de (interne) gelijkheid van positie van hen die tot een bepaalde klasse behoren. Deze positie refereert in uiterste instantie aan de eigendoms- en controlerelatie tot de produktiemiddelen. 'Klasse für sich' duidt op een bewustwordingsproces, resultaat van het participeren in sociale en politieke conflicten. Tijdens dit proces worden verdedigings- en strijdorganisaties gevormd (partijen, vakbonden, sociale bewegingen).⁸ Er vindt tevens een ideologische ontwikkeling plaats op basis van het besef van gelijkheid van belangen, het inzicht in de bestaande maatschappijstructuur en de meest adequate strategie en taktiek van gemeenschappelijke actie. De organisationele en ideologische ontwikkeling tijdens het bewustwordingsproces monden uit in bepaalde georganiseerde actievormen (onderhandelingen, stakingen, revoltes) die worden opgevat als indicatoren voor een doelbewuste klassenstrijd met als inzet de fundamentele verandering van de economische sociale en politieke orde.

Figuur 3: Proces van klassevorming

Het concept 'klassebewustzijn', als het 'subjectieve' onderdeel van het proces van klassevorming, beweegt zich eveneens op verschillende niveau's van analyse.

Gegeven een bepaalde produktiewijze gaat het echter steeds om de systematische explicitering van de klassebelangen, hetgeen tenminste een coherent inzicht vereist in het functioneren van de maatschappij en de positie van de eigen klasse binnen de gehele maatschappijstructuur, ook in relatie tot ande-

re klassen. Binnen een bepaalde fase van een produktiewijze zou men, op een minder abstracte wijze en gegeven de ontwikkeling van bepaalde objectieve factoren, ideaaltypische constructies kunnen maken van 'mogelijk klassebewustzijn' om als referentie een leidraad te dienen bij concreet-conjunctureel onderzoek (cf. Lukács, 1922; Dos Santos, 1970).

In de nadere begripsanalyse zullen we van drie termen gebruik maken: klassebewustzijn, klassepsychologie en ideologie. We zullen hier verschillende dimensies mee aan duiden van het 'subjectieve' bewustzijnskorrelaat van het proces van klassevorming: resp. de analyse van het systeem als geheel (klassebewustzijn), de (individuele) definitie van de situatie (klassepsychologie), en de actieprogramma's (ideologie).

Het begrip 'klassebewustzijn' refereert aan 'klassebelangen', die eveneens op verschillende abstractieniveau's kunnen worden gezien. De belangen hebben betrekking op collectieve aspiraties die deel uitmaken van het waardensysteem van een bepaalde klasse en maximalisering van de eigen voordelen beogen binnen 'zero-sum' situaties. De belangen zijn dan ook tegengesteld: realisering van de belangen van één klasse ondermijnt de mogelijkheid voor realisering van de belangen van de andere klassen. Op dit punt wordt een belangenhierarchie ingevoerd als additionele variabele, die 'belangen op lange termijn' omvat, verbonden met de realisering van een alternatieve maatschappij; ze dienen als evaluatiecriterium voor de 'belangen op korte termijn', de middelen om lange-termijn belangen te realiseren.⁹

Om de discussie over de empirische bruikbaarheid van het begrip klassebewustzijn te vergemakkelijken worden naar aanleiding van de studies van Lukács (1923) en Dos Santos (1970; 1971) de termen klassepsychologie en 'ideologie' ingevoerd. 'Klassepsychologie' refereert aan de individuele perceptie op empirisch niveau van de eigen classesituatie, van de relaties tot de andere klassen binnen de klassenstructuur, en de daarmee samenhangende belangen-associaties, belangenconflicten, met een bereidheid tot participatie in klasseorganisaties (Piana, 1970: 30). De samenstellende elementen van deze perceptie zijn echter op dit niveau niet systematisch geordend, maar worden vrij ongestructureerd en vermengd met 'vreemde' bestanddelen teruggevonden in opinies en sentimenten. Het systematische en geordende karakter samenhangend met het macro-perspectief op de situatie, karakteristiek voor het boven geconceptualiseerde 'klassebewustzijn', ontbreekt hier (Lenin, 1917; Lukács, 1923).

De ideologie daarentegen vertegenwoordigt een verdere poging tot systematisering in de definitie van de concrete situatie, en het aangeven van de klassebelangen op kortere en langere termijn die daarbij relevant zijn als onderdeel van een definiëring van de doeleinden en middelen voor actie. 'Ideologie' is zeker in een beginstadium niet noodzakelijkerwijs identiek met een 'waarden-

en mythen-systeem' dat op de eerste plaats dient ter rationalisering en legitimering van acties gericht op de realisering van bepaalde klassebelangen, maar duidt veeleer de geformuleerde expressie aan van deze belangen en de daarmee samenhangende realiseringsstrategieën en actieprogramma's. De elementen ter rationalisering en legitimering gaan pas in een latere fase een rol spelen, b.v. wanneer het van belang zou worden de verdediging van specifieke klassebelangen te versluieren via de suggestie van een belangenintegratie tussen de verschillende klassen, segmenten of groeperingen en een ontkenning van het bestaan van structurele economische, sociale en politieke conflicten. Lenin (1917; 1920) heeft het bewustzijnsproces getraceerd binnen zijn theorie van de revolutionaire proletarische organisatie. Hij ontwikkelt daar verschillende alternatieve constructies in de vorm van typologieën die de analyse dienen van concrete situaties van klassenstrijd en belangenverdediging. Het gaat hier om ideaaltypische voorstellingen van een drietal 'bewustzijnswijzen'. Ter verheldering presenteren wij hier een blokschema, waarin deze, met het onderscheid naar ideologie, organisatie, belangen en actie zijn opgenomen.

Figuur 4: Bewustzijnswijzen naar aanleiding van Lenin's opvattingen

soort:	belangen:	actie:	organisatie:	ideologi:
(a) spontaneïstisch	directe voordelen	wilde stakingen, sabotage	ad-hoc commissies voor hulp, coöperaties	solidariteit en verdediging van onmiddellijke belangen
(b) economistisch	verbetering arbeidsomstandigheden en emancipatie van de arbeidersklasse	planmatige stakingen en andere acties met berekend effect, collectieve onderhandelingen en (arbeids) wetgeving	syndicale organisaties en parlementaire vertegenwoordiging	graduele verbetering van het lot van de arbeidersklasse via wetgeving en integratie in de bestaande structuur
(c) politiek/revolutionair	als (b) t.a.v. korte termijn, socialistische revolutie op lange termijn	als (b), met agitatie-acties ter voorbereiding van de revolutie	syndicaten en revolutionaire partijvorming in onderlinge werkverdeling	anti-kapitalistisch en anti-imperialistisch actieprogramma

Door Lenin wordt een ontwikkeling gepostuleerd van spontaneïstische programma's en acties naar meer planmatige, naarmate het vormingsproces voortschrijdt. Dit veranderingsproces van spontane naar planmatige activiteiten wordt vergezeld door een versterking en eenwording van de arbeidersorganisaties die in de plaats komen van ad-hoc comité's tijdens acute conflict-situaties. Gedurende dit institutionaliseringsproces vinden er tevens min of meer stabiele verbindingen met politieke partijen plaats.³⁰ Deze constellatie kan een tweetal vormen aannemen:

- a — een meer 'economistische' vorm, waarbij de (economische) emancipatie van het proletariaat een dominante rol gaat vervullen, en de actieprogramma's zich gaan afspelen binnen de spelregels, door de bourgeoisie gesteld met als uiteindelijk doel de arbeidersorganisaties geleidelijk te integreren in overleg-structuren (door Marx en Lenin 'trade-unionisme' en 'reformisme' genoemd).
- b — een meer 'politiek-revolutionaire' vorm welke intern een arbeidsverdeling veronderstelt tussen de vakbonds- en belangenbehartigingsstructuur, voor de meer onmiddellijke economische belangen-behartiging bedoeld, en de partij(en) voor de organisatie van de revolutie, geleid door 'professionele revolutionairen'.

Deze revolutionaire kaders, wier politiek bewustzijn is gebaseerd op een wetenschappelijke analyse van de maatschappij, vormen met de 'massa' en de 'voorhoede' in dit Leninistisch bewustzijnsontwikkelingsschema de actrices. De 'massa' handelt in Lenin's visie vooral op basis van 'spontaan bewustzijn' en 'klassenpsychologie' inclusief de 'militanten' die vooral bij acties op de voorgrond treden. De 'voorhoede' waarborgt de continuïteit in de klassenstrijd door de dagelijkse arbeid ten behoeve van stakingskassen, hulpfondsen en andere organisaties van de 'massa' (Lenin, 1917).

Klasse en klassebewustzijn, enkele methodologische opmerkingen en een paradigma

De globale en universaliserende optiek die we aantreffen in het werk van de klassieke marxisten heeft met zich meegebracht dat de nadruk werd gelegd op de ontwikkeling van 'paradigma's', blokschema's van onderling samenhangende factoren die veranderingsprocessen teweegbrengen en beïnvloeden, en op de formulering van 'algemene wetten' ter verklaring van de fasegewijze veranderingen binnen een produktiewijze en de transitie van produktiewijze naar produktiewijze. Deze blokschema's en algemene wetten moeten in het algemeen worden geplaatst op metatheoretisch niveau en dienen meer ter generering van hypothesen dan als rechtstreekse verklaring in de context van concreet-historische situaties. In de interpretatie van de verschillende klassenmodellen die binnen de marxistische theorie opereren heeft ook het negeren

van de diverse niveau's van theoretische bemoeienissen tot veel verwarring geleid, een verwarring die met name rond de analytische status van het twee-klassenmodel heeft bestaan. Over dit probleem nog enkele opmerkingen.

Het terrein van theoretische bemoeienissen is van tenminste een driedelig niveau (cf. Bunge, 1969; Opp., 1970):

- a het metatheoretisch niveau;
- b het empirisch-theoretisch niveau;
- c het operationeel-theoretisch niveau.

De relatie tussen a, b en c is die van een 'zachte afleidbaarheid', d.w.z. c-uitspraken moeten ondergeordend kunnen worden aan b-uitspraken en b aan a-uitspraken. De relatie b-c is echter verschillend aan die van a-b. De b-c relatie wordt verondersteld deductief te zijn. Een voorbeeld kan wellicht verduidelijken: Indien (b) een 'hoe meer . . . des te' of 'als . . . dan' uitspraak (cf. Wippler, 1975) is dan is een (c) uitspraak een empirische contrasterings-uitspraak in observatietermen. In principe wordt de relatie tussen b-c beheerst door de operationaliseringskalkulus en de toetsingskalkulus. De relatie a-b daarentegen, is eerder een generatieve dan een deductieve. Metatheoretische uitspraken zijn juist vanwege haar meer heuristische dan explicatieve functie eerder oriënterend dan verklarend. Beoordeling van metatheoretische uitgangspunten mag dan ook niet plaatsvinden via metings- en toetsingscriteria, maar geschiedt op basis van vruchtbaarheid in termen van meer specifieke empirisch-theoretische uitspraken-systemen.

Een eerste gevolg van dit niveau-onderscheid is het al eerder naar voren gebrachte argument dat het relatief zinloos is te pogen heurismen direct via deductieve voorspellingen empirisch te toetsen. Een tweede gevolg is de ontwikkeling van instrumentele paradigma's die het researchcorrelaat zijn van de metatheoretische heurismen, in de zin van Campbell's (1957: 298) 'externe validering' toegespitst op de doelmatigheidsfunctie van het gehele design in plaats van op meettechnische procedures, de zgn. 'interne validering'.

Een analyseschema dat de problemen van klasse en klassebewustzijn binnen het kader van een studie van het formatieproces van de arbeidersklasse zou willen onderzoeken, zal (in volgorde van meer naar minder algemeen) de volgende elementen moeten bevatten:

- (a) de organisatie van de relevante economische konstellatie; de organisatie van de produktisector en de gegenereerde klassenstructuur; de te onderscheiden belangen op langere en kortere termijn;

- (b) de klassenrelaties ten aanzien van:

- de exploitatie van de arbeid; de accumulatie en distributie van het economische surplus;

- macht en politieke beheersing: de legale en politieke structuur, actieve beheersingsmechanismen en hun repressieve potentieel, de rol van de Staat ten

aanzien van de onderscheiden klassebelangen;

(c) de klassesituatie van de bestudeerde arbeiderssectoren in relatie met de algehele arbeidersklasse; het proces van proletarisering en interne segmentering;

(d) expressies van ideologie en klassepsychologie van de relevante arbeiderssectoren ten aanzien van:

— de analyse van de maatschappij als geheel, met de rol toegeschreven aan de arbeidersklasse;

— de analyse van de situatie van 'de tegenpartij', waaronder: relevante ondernemingen en hun vertegenwoordigende lichamen, sectoren van de bourgeoisie, de klassenstructuur als zodanig, de Staat, imperialistische belangen;

— referenties aan klassebelangen door vertegenwoordigers van de arbeidersklasse en de daarop gebaseerde strategie van acties;

— de contra-ideologie van de in de situatie betrokken bourgeoisie-sectoren, de rol daarin toebedacht aan de arbeidersklasse als onderdeel van het algemeen maatschappijbeeld dat wordt gehanteerd (b.v. negatie van klassenconflicten, de mythe van de harmonische maatschappij) en de structuur en werking van het ten dienste staande ideologisch apparaat (school, pers en andere massacommunicatiemediën);

(e) de actoren binnen deze sectoren:

— de 'massa' en de meer 'militanten': recrutering, interne segmentering, scholingsgraad, opleiding, mate van participatie in de arbeidersorganisaties;

— de voorhoede: recrutering, interne segmentering, scholingsgraad, opleiding, motivering, de rol met betrekking tot de interne structuur en het functioneren van de relevante arbeidersorganisaties, de relatie tot:

— de politieke 'kaders' van de relevante politieke partijen: lidmaatschap, recrutering en interne structuur van deze politieke organisaties en hun verhouding tot de 'massa' en de 'voorhoede';

(f) de verhouding tussen de componenten ideologie, organisatie en sociaal-politieke strijd:

— organisatiegraad van de relevante arbeidersorganisaties,

— bewegingen en partijen, organisatorisch potentieel (w.o. pers, stakingskassen e.d.);

— mate van politieke participatie in deze organisaties, hun ontwikkelingsgeschiedenis en de wortels in de arbeidersmassa, de actieprogramma's op korte en lange termijn;

— de strijdvormen en hun historische ontwikkeling: spontane acties, oproeren, marsen, stakingen en andere vormen van collectieve actie, verder onderhandelen, juridische processen, coalities en paktingen.

Dit vrij globale algemene paradigma dat sterke nadruk legt op het proces van proletarisering, zal aangevuld dienen te worden met een meer specifieke ana-

lyse van de 'subjectieve' component van het proces van klassevorming. De ontwikkeling van het klassebewustzijn en zijn uitingen op de niveau's van organisatie, ideologie en actie, zullen per geval in een analyseschema moeten worden gezien dat is toegesneden op de situatie die onderwerp van onderzoek is.

Besluit

In dit artikel werd een paradigma opgesteld naar aanleiding van een begripsanalyse van 'klasse' en 'klassebewustzijn' bij de klassieke marxisten. Sterke nadruk werd gelegd op de rol van het analyse-niveau en de differentiële relatie tot empirisch onderzoek. De noodzaak van een doelmatige trichotomie bij verschillend analyseniveau en de daarmee gekoppelde paradigma's is met name van belang bij het opleven van een neo-marxistische traditie waarbij epistemologische en algemeen-methodologische debatten tot nu toe in sterkere mate zijn gevoerd dan discussies over onderzoek en theoretisch-empirische blokschema's. In deze behoefte beoogt dit artikel te voorzien.

Noten

- 1 Zie Bottomore (1975), Bottomore and Rubel (1964), Dahrendorf (1968) en Bagú (1973). Vooral het Althusseriaanse onderscheid tussen de economische, ideologische en sociaal-politieke structuur (cf. Althusser, 1965; Poulantzas, 1969; Harnecker, 1969) is later populair geworden. We zullen hier de oorspronkelijke door Marx onderscheiden hoofdindeling aanhouden tussen produktie en economische orde, klassenrelaties en sociale orde, en de organisatie van de Staat en de politieke orde (cf. brief van Marx aan Annenkow, 28.XII.1846).
- 2 Vooral in de gereconstrueerde methodologie die Marx en Engels hebben gebruikt in hun historisch-politieke analyses kan men de tese van 'bepaling in uiterste instantie' en 'relatieve autonomie' geïllustreerd zien. Terwijl in alle publicaties de onderbouw-ontwikkeling tenminste als onderliggende veranderingsfactor in de globale gang van de geschiedenis wordt aangewezen, en het thema van de uiteindelijke bepaling van de bovenbouw door de onderbouw met vaste regelmaat terugkeert, ook al in verband met de polemiek tegen de 19e eeuwse idealistische traditie (cf. brief van Engels aan Mehring, 14.VI.1893) wordt de bovenbouw, eenmaal geconsolideerd, soms bijzonder autonoom geanalyseerd op de uitbouw van haar eigen interne structuur en haar eigen ontwikkelingen. De onderbouw is dus geen 'oorzaak' maar 'motor' van het sociale veranderingsproces (cf. brief van Marx aan Danielson, 10.IV.1879; van Engels aan Schmidt, 27.X.1890; aan Harkness, IV.1890; aan Borgius/Starkenburger, 25.I.1895), waarin wederzijdse feed-back mechanismen plaatsvinden (cf. Engels, 1878: 256, 259-261). Ook in de bovenbouw zijn weer soortgelijke impulsen feed-back relaties te onderscheiden (cf. brief van Marx aan Engels 10.IX.1862). Zowel Marx als Engels hebben studies verricht waarin de feed-back relaties van de bovenbouw naar de onderbouw worden gezien: coalitieformaties op basis van politieke, so-

- ciale en economische machtsgroeperingen in de '18e Brumaire' (Marx, 1852) en onder andere de invloed van Charismatisch leiderschap in de 'Boerenoorlog' (Engels, 1870). Zie voor nadere discussie ook Althusser (1965; 1966).
- 3 Zo gebruikt Marx in één en dezelfde studie het begrip 'klasse' voor de volgende groeperingen (Marx, 1852): industriële bourgeoisie, financiële aristocratie, oude aristocratie, grootindustriële, kleine industriële, landeigenaren, kleine boeren, kleine bourgeoisie, middenklasse, transitie-klasse van kleine eigenaren, arbeidersklasse, proletariaat, industrieel proletariaat, proletariaat van Parijs, lumpenproletariaat; zo dit nog delen zijn van een klassestructuur, wat dan te denken van groeperingen die evenzeer als 'klasse' worden beschreven: klerus, bureaucraten, officieren, volksmassa's?
 - 4 Zie ook Israel (1970: 282) en Dos Santos (1970: 175 ff) voor pogingen tot koppeling van klassemodellen aan bepaalde niveau's van analyse.
 - 5 Bij de reconstructie van het klasseconcept. Zie o.a. Dahrendorf (1968), Ollman (1968), Stavenhagen (1975). Tourraine (1975), Poulantzas (1975), Fernandez (1975) en Solari, Franco en Jutkowitz (1976: 219 ff)
 - 6 In de meest zuivere vorm komt deze analyse voor in de abstract-analytische werken van Marx en Engels (cf. Marx en Engels, 1848; Marx, 1857/1858a; 1857/1858b; 1859, Marx 1867; Marx, 1885; Marx, 1894).
 - 7 De termen zijn van Bukharin (1921) naar aanleiding van door Marx (1847; 1852) beschreven formatieprocessen.
 - 8 Zie Heberle (1951: 143ff) voor een nadere uiteenzetting over de relatie tussen klassenstructuur en sociale beweging.
 - 9 Een normatieve operatie dus, hoewel de 'orthodoxe marxistische' methodologie wetenschappelijke objectiviteit opeist, onder verwijzing naar de resultaten van een dialectische analyse van de realiteit (cf. Goldmann, 1969, en voor een discussie: Aron, 1968: 190 ff; en Israel, 1971: 86 ff). Goldmann baseert zich hierbij op de uitschakeling van de subject-object relatie in de totaliteit van de praxis. Daarmee worden echter moeilijkheden, zoals met name die van de verwarring tussen 'praxis' en 'vals bewustzijn' eerder opgeroepen dan opgelost en empirisch onderzoek bepaald niet vergemakkelijkt.
- In dit verband valt ook het onderscheid van 'vals' en 'incompleet' bewustzijn te plaatsen (Lukács, 1923) als een negatie van de klassebelangen door leden van een bepaalde klasse, over het algemeen samenhangend met de realisering van (anderssoortige) korte-termijn belangen en de afwijzing van de (mogelijkheid van de) realisering van lange-termijn belangen. Nadere begripsanalyse is echter vereist om deze vooralsnog abstracte discussie over filosofische uitgangspunten ook voor sociologiebeoefenaars interessant te maken (cf. Israël, 1970: 288). Ook worden aldus reïficatieproblemen eerder opgeroepen dan vermeden.
- 10 Voor een nadere uitwerking en empirische toetsing zie b.v. Kruijt en Vellinga (1975).

Bibliografie

- Althusser, Louis, *Pour Marx*. Paris, François Maspéro, 1965.
- Althusser, Louis, *Teoría, Práctica Teórica y Formación Teórica. Ideología y Lucha Ideológica*. La Habana, Casa de las Americas, 1966.
- Aron, Raymond, *Main Currents in Sociological Thought*. New York, Doubleday, 1968, Vol. I.

- Bagú, Sergio, *Marx - Engels: Diez Conceptos Fundamentales. Génesis y Proyección Histórica*. Buenos Aires, Estudio, 1973.
- Bottomore, Tom, *Marxist Sociology*, London, MacMillan, 1975.
- Bottomore, T. en M. Rubel, *Karl Marx, selected writings in Sociology and Social Philosophy*. London, McGraw Hill, 1964.
- Bunge, Mario, *La Investigación Científica Estrategia y Filosofía*. Barcelona, Ariel, 1969.
- Bukharin, Nicolai, 'Las Clases y la Lucha de Clases'. C. Gonima, ed. *Teoría Marxista de las Clases Sociales*. Medellin, Tiempo Crítico, 1971 (editie van 1921).
- Campbell, Donald T., 'Factors Relevant to the Validity of Experiments in Social Settings'. *Psychological Bulletin*. LX (1957), 297-311.
- Dahrendorf, Ralph, *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford, Stanford University Press, 1968.
- Dos Santos, Theotonio, 'The Concept of Social Classes'. *Science and Society*, XXXIV (1970), 2, 166-193.
- Dos Santos, Theotonio, *Lucha de Clases y Dependencia en America Latina*. Medellin, La Oveja Negra, 1971.
- Engels, Friedrich, *The Peasant War in Germany*, New York, International Publishers, 1966 (editie van 1870).
- Engels, Friedrich, 'Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft', *Marx-Engels Werke*. Berlin, Dietz Verlag, 1973, vol. XX (editie van 1878).
- Fernandez, Florestan, 'Problemas de Conceptualización de las Clases Sociales en America Latina', in: Raul Benítez Zenteno (ed.), *Las Clases Sociales en America Latina. Problemas de Conceptualización*. Mexico, Siglo XXI, 1975.
- Goldman, Lucien, *The Human Sciences and Philosophy*, London, Jonathan Cape, 1969.
- Harnecker, Marta, *Los Conceptos Elementales del Materialismo Histórico*. Paris, Arnier HNOS, 1969.
- Heberle, Rudolf, *Social Movements. An Introduction to Political Sociology*. New York, A.C.C., 1951.
- Israel, Joachim, 'Remarques sur quelques problèmes de la théorie marxiste des classes'. *l'Homme et la Société* (1970), 15-18, 269-294.
- Israel, Joachim, *Alienation: from Marx to Modern Sociology*. Boston, Allyn and Bacon, 1971.
- Kruijt, Dirk en Menno Vellinga, 'Een Empirische Toetsing van gangbare Hypothesen over Stakingen en Stakingsgeneigdheid van Arbeiders', *Mens en Maatschappij*, L (1975), 4, 368-382.
- Lenin, W. I., *What is to Be Done?* New York, International Publishers, 1969 (editie van 1917).
- Lenin, W. I., 'El 'Izquierdismo', Enfermedad Infantil del Comunismo'. W. I. Lenin, *Obras Escogidas*. Buenos Aires, Cartago, 1973, Vol. VI (editie van 1920).
- Lukács, Georg, *Historia y Conciencia de Clase*. La Habana, Instituto del Libro, 1970 (editie van 1923).
- Marx, Karl, *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Chicago, Charles H. Kerr and Co., 1904 (editie van 1859).
- Marx, Karl, *Class Struggles in France, 1848-1850*. New York, International Publishers, 1964 (editie van 1850).
- Marx, Karl, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. New York, International Publishers, 1967a (editie van 1852).

- Marx, Karl, *Capital: a Critique of Political Economy*. New York, Internal Publishers, 1967b, (editie van 1867, 1885 en 1894).
- Marx, Karl, *Miseria de la Filosofía*. Buenos Aires, Signos, 1970 (editie van 1847).
- Marx, Karl, *Formaciones Económicas Precapitalistas*. Buenos Aires, Cuadernos de P & P, 20, 1971 (manuscript gedateerd 1857/1858a).
- Marx, Karl, *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy. (Rough Draft)*. Harmondsworth, Pelican, 1973 (manuscript gedateerd 1857/1858b).
- Marx, Karl en Friedrich Engels, 'The Communist Manifest'. A. P. Mendel, e.d., *Essential Works of Marxism*. New York, Bantam Books, 1965 (editie van 1848).
- Marx, Karl en Friedrich Engels, 'Briefe 1842-1895'. *Marx-Engels-Werke*. Berlin, Dietz Verlag, 1972/1974, Vol. XXVII-XXXIX.
- Ollman, Bertell, 'Marx's Use of Class'. *American Journal of Sociology*, LXXIII (1968), 5, 573-580.
- Opp, Karl Dieter, *Methodologie der Sozialwissenschaften. Einführung in Problemen ihrer Theorien-bildung*. Renbeck bei Hamburg, Rowolt, 1970.
- Ossowski, Stanislaw, 'Les différents Aspects de la Classe Sociale chez Marx', *Cahiers Internationaux de Sociologie*, XXIV, (1958), 65-79.
- Piana, G., 'Historia y Conciencia de Clase', G. Piana et al, eds., *El Joven Lukács*. Buenos Aires, Cuadernos de P y P, 16, 1970.
- Poulantzas, Nicos, *Poder Político y Clases Sociales en el Estado Capitalista*. Mexico, Siglo XXI, 1969.
- Poulantzas, Nicos, 'Las Clases Sociales', in: Raúl Benítez Zenteno (ed.), *Las Clases Sociales en America Latina. Problemas de Conceptualización*. Mexico, Siglo XXI, 1975.
- Solari, Aldo, Rolando Franco en Joel Jutkowitz, *Teoría, Acción Social y Desarrollo en America Latina*. Mexico, ILPES/Siglo XXI, 1976.
- Stavenhagen, Rodolfo, *Social Classes in Agrarian Societies*. Garden City, New York, Anchor/Doubleday Press, 1975.
- Sunkel, Osvaldo, *Capitalismo Transnacional y Desintegración Nacional en America Latina*. Buenos Aires, Nueva Vision, 1972.
- Szentes, Tamás, *The Political Economy of Underdevelopment*. Budapest Akadémiai Kiadó, 1976II.
- Touraine, Alain, 'Las Clases Sociales', in: Raúl Benítez Zenteno (ed.), *Las Clases Sociales en America Latina. Problemas de Conceptualización*. Mexico, Siglo XXI, 1975.
- Wippler, R., 'Van Theoretische Oriëntaties naar Verklarende Theorieën', *Mens en Maatschappij*, L (1975), 1, 4-23.